

МЕХАНІЗМИ ПРИТЯГНЕННЯ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСІБ, ВИННИХ У ВЧИНЕННІ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

У статті здійснюється огляд міжнародних та національних механізмів притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні злочинів проти людяності. Оцінюється міжнародний досвід та доцільність застосування цих механізмів у конкретних випадках. Також автор аналізує зроблені Україною кроки на шляху до покарання осіб, винних у вчиненні злочинів проти людяності 21 листопада 2013 р. – 22 лютого 2014 р., та надає рекомендації, яким чином можна оптимізувати цей процес.

Ключові слова: злочини проти людяності, переслідування, міжнародний досвід, комісії із встановлення правди, Революція Гідності.

Період 21 листопада 2013 р. – 22 лютого 2014 р. відзначився в Україні як час відродження громадянського суспільства – як Революція Гідності. Однак цей період характеризується також вчиненням найстрашніших злочинів в історії незалежної України – злочинів проти людяності. Минув рік після тих подій, однак, за незначними винятками, практично жоден злочинець досі не був покараний. За даними неурядової організації «Amnesty International», тільки в одному випадку жорстокого поводження було винесено обвинувальний вирок, ще два співробітники правоохоронних органів отримали умовні вирoki за «перевищення влади або службових повноважень» [1, с. 4]. Єдиним нововведенням з метою оптимізації розслідувань за цей час стало створення Управління спеціальних розслідувань Генпрокуратури, яке займається виключно справами Євромайдану; також створено тимчасову слідчу комісію у Верховній Раді.

Наразі в Україні діє багато факторів, які спричинюють неефективність здійснення правосуддя. Зокрема, це брак координації серед установ, які відповідають за розслідування, непідготовленість слідчих до розслідування справ такого масштабу, технічні перешкоди для проведення судово-медичних експертиз, неспроможність зберегти ключові речові докази та допитати свідків, відмова посадовців співпрацювати зі слідством та багато інших [1, с. 11–12]. Очевидно, що національна судова система України поки що не може забезпечити ефективного переслідування осіб, винних у вчиненні відповідних злочинів. Ще важче притягнути до відповідальності високопосадовців, які наразі переховуються

за кордоном. З цією метою Україна визнала юрисдикцію Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) щодо подій на Майдані, і офіс Прокурора МКС уже розпочав попереднє вивчення нашої заяви. Однак поки що невідомо, чи Суд встановить свою юрисдикцію над відповідними злочинами і скільки часу на це піде. Тому вже зараз потрібно шукати альтернативні шляхи розв'язання цієї ситуації, вивчивши для цього наявний міжнародний досвід.

Спочатку слід з'ясувати, що являють собою злочини проти людяності та що відрізняє їх від інших, не міжнародних за своєю природою, злочинів. На міжнародному рівні концепція злочинів проти людяності вперше була визнана під час Нюрнберзького процесу, адже відповідні злочини були передбачені в статті 6(2) Статуту Міжнародного військового трибуналу [2, с. 73]. Пізніше ці злочини було включено до статутів Міжнародного карного трибуналу по Руанді (далі – МКТР), Міжнародного карного трибуналу по колишній Югославії (далі – МКТЮ) та до Статуту Міжнародного кримінального суду, а заборона їх вчинення стала нормою *jus cogens*. У Статуті МКС наводиться найбільш широкий, у порівнянні з іншими міжнародними актами, перелік діянь, що є злочинами проти людяності, і саме це визначення вважається на сьогодні найбільш авторитетним [2, с. 73]. Незважаючи на те, що діяння, які становлять злочини проти людяності, в цілому збігаються зі звичайними злочинами, передбаченими в національному кримінальному законодавстві, важливим елементом цих злочинів, який відрізняє їх від національних злочинів, є те, що відповідні діяння мають бути

вчинені як частина «широкомасштабного та систематичного нападу, спрямованого проти цивільного населення» [3]. «Широкомасштабність» означає масові, багаторазові дії, спрямовані проти великої кількості жертв, а «систематичність» передбачає ретельну спланованість та регулярність на основі спільної політики [4, пара. 580]. Крім того, відповідні злочини мають бути частиною політики держави [3]. Хоча ця вимога не є абсолютною і під дію цієї норми підпадають також недержавні організації, що діють в офіційній якості [5, с. 84]. Отже, злочини проти людяності – це злочини більшого масштабу, ніж національні злочини, та мають іншу природу. Через їхню серйозність вони належать до категорії міжнародних злочинів, а тому, в разі неспроможності національної системи правосуддя, вони мають переслідуватись на міжнародному рівні чи принаймні за сприяння міжнародної спільноти. Що стосується України, то в Кримінальному кодексі ця категорія злочинів навіть не передбачена, і підозрювані в злочинах на Майдані переслідуються лише за скоєння звичайних злочинів, як-от вбивства, тортури, завдання тілесних ушкоджень різних ступенів тяжкості, перевищення службових повноважень тощо. Відповідно, серйозність вчинених ними діянь явно недооцінюється.

У міжнародній практиці існує багато способів притягнення до відповідальності осіб за вчинені ними міжнародні злочини. Серед головних механізмів виділяють: національні судові процеси, розгляд справ міжнародними судовими органами та діяльність комісій із встановлення правди. Часто ці механізми поєднуються з метою здійснення більш ефективного правосуддя.

Національні судові процеси можуть проводитись на основі принципів територіальної, національної та універсальної юрисдикції. Зазвичай держави найменш зацікавлені в здійсненні національної юрисдикції, тобто в судовому переслідуванні своїх власних громадян. Але є дві головні обставини, які сприяють проведенню таких процесів. Перший випадок – коли новий політичний режим хоче відмежуватись від старого, таким чином легітимізуючи себе [6, с. 108]. Прикладами таких судових процесів були суди над нацистами в Німеччині та Австрії, над колабораціоністами у Франції, Угорщині, Естонії, Латвії та Нідерландах після Другої світової війни; судові процеси в Греції, Аргентині, Ефіопії, Гватемалі та на Гаїті над прибічниками попередніх військових режимів у 70-х та 90-х роках минулого століття [6]. Хоча відповідні судові процеси не можна назвати надто ефективними, проте в них завжди простежувалась така залежність:

чим більше був представлений старий режим на час проведення процесів, тим меншою була їхня ефективність [6, с. 120]. Другою обставиною, яка виправдовує судові процеси над власними громадянами, є небажання допускати створення міжнародних трибуналів з конкуруючою юрисдикцією. Так, загроза створення міжнародного трибуналу після Першої світової війни спонукала Німеччину та Туреччину до проведення Лейпцизького та Стамбульського процесів, які хоч і не були достатньо продуктивними, проте послугували встановленню важливих прецедентів у міжнародному праві [6, с. 121–123].

Наступним механізмом притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні злочинів проти людяності, є розгляд справ міжнародними судовими органами. Ці органи можуть бути створені шляхом укладення міжнародного договору (Нюрнберзький та Токійський трибунали, МКС), ухвалення резолюції Радою Безпеки ООН (МКТР, МКТЮ) та мати гібридну природу, тобто бути утвореними шляхом укладання угоди між урядами держав та ООН (Спеціальний суд по Сьєрра-Леоне та Надзвичайні палати в судах Камбоджі). Слід зазначити, що утворення міжнародних судових органів ще не означає зникнення необхідності проведення національних судових процесів. Загалом міжнародні суди та трибунали покликані притягнути до відповідальності не звичайних виконавців, а найвищих високопосадовців, які спланували та організували злочини, оскільки держави, ослаблені конфліктом, часто не здатні або не бажають цього робити. До прикладу, в Руанді було близько 120 тисяч осіб, підозрюваних у скоєнні геноциду. З них МКТР розглянув справи лише 93 осіб [7, пара. 3]. Державні суди Руанди розглянули справи, що стосувалися ще 10 тисяч підозрюваних. Однак і цього виявилось замало. Тому, щоб здійснити ефективно правосуддя щодо решти 110 тисяч осіб, довелося відновлювати традиційну систему правосуддя Руанди, яку представляли обшинні суди під назвою *gacaca* [8].

Продуктивність діяльності МКТЮ практично така ж сама, як і МКТР. До 2014 р. Трибунал розглянув справи 141 особи при 161 звинуваченому [9]. Правосуддя щодо решти підозрюваних також здійснювали національні суди балканських держав. І хоча ефективність діяльності національних судів Сербії та Хорватії спочатку була не дуже високою (вони відмовлялись надавати МКТЮ необхідні докази, часто мали місце судові процеси *in absentia* та надавались амністії), однак після зміни правлячих режимів ці держави почали більш активно проводити судові

процеси та співпрацювати з Трибуналом, а Сербія навіть видала МКТЮ колишнього президента Слободана Мілошевича [6, с. 130–132].

Діяльність гібридних судів видається ще менш продуктивною, ніж діяльність МКТР та МКТЮ. Так, Спеціальний суд по Сьєрра-Леоне починаючи з 2002 р. висунув звинувачення 12 особам, 9 з яких наразі відбувають різні терміни покарання у вигляді позбавлення волі [10]. Серед найбільших досягнень Суду – засудження колишнього президента Ліберії Чарльза Тейлора у квітні 2012 р. [11].

Що стосується Міжнародного кримінального суду, то на сьогодні він відіграє найбільш помітну роль у системі міжнародного кримінального правосуддя, адже володіє найширшою юрисдикцією в порівнянні з усіма попередніми міжнародними судовими органами. На сьогодні на розгляді в Суді перебуває 22 справи у 9 ситуаціях на різних стадіях провадження [12]. З усіх справ, що перебували у віданні суду, МКС виніс лише 3 вироки, з яких один вступив у силу, а два інші перебувають на стадії апеляції [13]. Беручи до уваги 10 років активної діяльності Суду, продуктивність його роботи не надто вражає. Однак, незважаючи на те, що робота міжнародних судових органів іноді може бути досить повільною, важливим є її результат, тобто здатність притягнути до відповідальності найвищих високопосадовців, як-от президенти та глави урядів, які організували вчинення відповідних злочинів. Чи буде успішним у цьому МКС, покаже час.

Третім механізмом притягнення до відповідальності осіб за злочини проти людяності є діяльність комісій із встановлення правди (*truth commissions*). На відміну від попередніх, цей механізм має здебільшого допоміжний характер. Головна роль комісій із встановлення правди у справі здійснення правосуддя полягає в забезпеченні судових органів відповідними матеріалами, зокрема доказами вчинення злочинів, та створення достатнього суспільного резонансу. Звісно, значущість діяльності цих організацій прямо залежить від обсягу їхніх повноважень. Є багато прикладів, коли звіти комісій полегшували здійснення національних судових процесів та допомагали відвернути спотворення історичної правди. Наприклад, коли в 1983 р. в Аргентині було скинуто військову хунту, було утворено Національну комісію з питань зникнення осіб. У 1984 р. вона видала звіт та передала понад 1000 справ на розслідування судовим органам. Оскільки діяльність військового трибуналу, спрямована на переслідування відповідних злочинів, не була достатньо ефективною, цими

справами почали займатися суди загальної юрисдикції. Завдяки роботі Національної комісії з питань зникнення осіб державні суди отримали достатньо матеріалів для проведення судових процесів [6, с. 117]. Серед інших комісій, які успішно здійснювали свої функції, можна виділити Комісію зі з'ясування історії у Гватемалі, Комісію із встановлення правди та правосуддя на Гаїті, Комісію із встановлення правди і примирення в Південно-Африканській Республіці та деякі інші [6, с. 119–120].

Слід зазначити, що результати діяльності комісій у вигляді звітів та доказової бази можуть стати в пригоді і через 20, і через 30 років. Так, у деяких державах судові процеси над головними високопосадовцями відбувались через десятки років після відповідних подій. Наприклад, у 2010 р. аргентинські суди засудили колишнього президента Рейнальдо Біньйоне до 23 років ув'язнення (за злочини, вчинені у 1976–1983 рр.) [14]. А у 2013 р. колишнього гватемальського диктатора Ріоса Монтта було засуджено до 80 років ув'язнення (за злочини 1978–1983 рр.) [15]. Отже, звіти комісій із встановлення правди можуть стати цінним джерелом інформації тоді, коли більшість доказів уже не збереглась.

Підсумовуючи, слід наголосити, що найкращих результатів у справі притягнення до відповідальності осіб, які вчинили злочини проти людяності, можна досягти, поєднавши всі зазначені вище механізми. Також важливо, щоб проміжок часу між цими злочинами та судовими процесами був якомога коротшим. Чим більше часу спливає, тим менше користі суспільство отримає від здійснення правосуддя та тим менше доказів збережеться. Саме тому в Україні потрібно активізувати діяльність слідчих та судових органів і якомога швидше притягти винних до відповідальності. Однак, як свідчить міжнародний досвід, національні судові процеси в таких випадках зазвичай затягуються на роки, а то й на десятиліття. Тому важливо вже зараз створити повноцінну комісію із встановлення правди на урядовому рівні, що, однак, не виключає паралельної діяльності громадських ініціатив з цього питання. Також потрібно зробити процес розслідування більш відкритим для громадськості, забезпечити кращу координацію органів, які здійснюють розслідування, і залучати до співпраці міжнародних партнерів. З огляду на серйозність вчинених під час Революції Гідності злочинів, є сенс внести зміни до Кримінального кодексу України, встановивши відповідальність за злочини проти людяності, адже такі злочини не мають строку давності.

Список літератури

1. Україна : Рік після Майдану – з правосуддям затягують, у правосудді відмовляють [Електронний ресурс] / Amnesty International, EUR/001/2015. – 2015. – 14 с. – Режим доступу: http://amnesty.org.ua/wp-content/uploads/2015/02/A-Year-After-Euromaidan_-Justice-Delayed_-Justice-Denied.pdf. – Назва з екрана.
2. Damgaard C. Individual Criminal Responsibility for Core International Crimes / C. Damgaard. – Springer, 2008. – 456 p.
3. Rome Statute of the International Criminal Court. Text of the Rome Statute circulated as document A/CONF.183/9 of 17 July 1998 and corrected by process-verbaux of 10 November 1998, 12 July 1999, 30 November 1999, 8 May 2000, 17 January 2001 and 16 January 2002 [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.icc-cpi.int/nr/rdonlyres/ea9aef7-5752-4f84-be94-0a655eb30e16/0/rome_statute_english.pdf. – Title from the screen.
4. Prosecutor v. Akayesu, Case No. ICTR-96-4, Judgment of 2 September 1998 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.unict.org/sites/unict.org/files/case-documents/ict-96-4/trial-judgements/en/980902.pdf>. – Title from the screen.
5. Wagner M. The ICC and its Jurisdiction – Myths, Misconceptions and Realities / M. Wagner // Max Planck Yearbook of United Nations Law. – 2003. – Vol. 7. – P. 409–512.
6. McCormack T. Their Atrocities and Our Misdemeanours: The Reticence of States to Try Their “Own Nationals” for International Crimes / T. McCormack // Justice for Crimes Against Humanity. – Oxford : Hart Publishing, 2003. – 498 p.
7. Report on the completion strategy of the International Criminal Tribunal for Rwanda as at 5 November 2014, S/2014/829 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.unict.org/sites/unict.org/files/legal-library/141119-completion-strategy-en.pdf>. – Title from the screen.
8. Background Information on the Justice and Reconciliation Process in Rwanda / Outreach Programme on the Rwanda genocide and the United Nations [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.un.org/en/preventgenocide/rwanda/about/bgjustice.shtml>. – Title from the screen.
9. Assessment and Report of Judge Theodor Meron, President of the International Tribunal for the Former Yugoslavia, provided to the Security Council pursuant to paragraph 6 of Security Council resolution 1534 (2004) and covering the period from 17 May to 15 November 2014, S/2014/827 [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.icty.org/x/file/About/Reports%20and%20Publications/CompletionStrategy/completion_strategy_19nov2014_en.pdf. – Title from the screen.
10. Special Court for Sierra Leone [Electronic resource] / The Hague Justice Portal. – Mode of access: <http://www.haguejusticeportal.net/index.php?id=6413>. – Title from the screen.
11. Charles Taylor [Electronic resource] / International Justice Monitor, Open Society Justice Initiative. – Mode of access: <http://www.ijmonitor.org/charles-taylor-background>. – Title from the screen.
12. International Criminal Court. Situations and cases [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.icc-cpi.int/en_menus/icc/situations%20and%20cases/Pages/situations%20and%20cases.aspx. – Title from the screen.
13. The annual report of the International Criminal Court on its activities in 2013/14, 18 September 2014, A/69/321 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.icc-cpi.int/iccdocs/presidency/ICC-Rep-UNGA-30-10-2014-Eng.pdf>. – Title from the screen.
14. Newbery C. 25 Years for Leader of Argentine Dictatorship [Electronic resource] / C. Newbery, A. Barrionuevo // The New York Times. – 2010. – 20 Apr. – Mode of access: http://www.nytimes.com/2010/04/21/world/americas/21argentina.html?_r=0. – Title from the screen.
15. Guatemala: Rios Montt Convicted of Genocide [Electronic resource] / Human Rights Watch. – 2013. – 10 May. – Mode of access: <http://www.hrw.org/news/2013/05/10/guatemala-rios-montt-convicted-genocide>. – Title from the screen.

Y. Anosova

MECHANISMS OF BRINGING TO JUSTICE OF THE INDIVIDUALS WHO COMMITTED CRIMES AGAINST HUMANITY: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND UKRAINIAN REALITIES

This article presents an overview of the international and national mechanisms of holding individuals liable for the commission of the crimes against humanity. The estimation of the international experience and feasibility of application of these mechanisms in certain cases is provided. The author also analyses the steps taken by Ukraine in order to prosecute individuals who committed crimes against humanity on 21 November 2013 – 22 February 2014 and gives recommendations on how to improve this process.

Keywords: crimes against humanity, prosecution, international experience, truth commissions, Revolution of Dignity.

Матеріал надійшов 18.02.2015